

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٥٥٣٩٤

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

بررسی دیدگاه الهیات پویشی به روایت هارتشورن
در باب رابطه خداوند با جهان از منظر حکمت متعالیه

زینب اختری

استاد راهنما: آقای دکتر محمد سعیدی مهر

استاد مشاور: آقای دکتر سید محمدعلی حجتی

۱۳۸۷ / ۲ / ۲۵

آذر ۱۳۸۳

۶۰۵۳۹۴

تأییدیه هیأت داوران ماضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

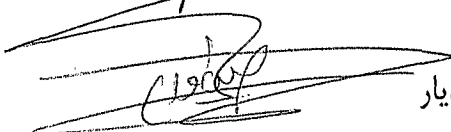

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم زینب اختری تحت عنوان

«بررسی دیدگاه الهیات پویشی به روایت هارتشورن
در باب رابطه خداوند با جهان از منظر حکمت متعالیه»

را از نظر فرم و محتوا بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه
کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند

۱۳۸۷ / ۲ / ۲۵

اعضای هیأت داوران:

امضا	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیأت داوران
	استادیار	آقای دکتر محمد سعیدی مهر	۱. استاد راهنما
	استادیار	آقای دکتر سید محمدعلی حجتی	۲. استاد مشاور
	استادیار	آقای دکتر حسین واله	۳. استاد ناظر
	استادیار	آقای دکتر محسن کدیور	۴. استاد ناظر
	استادیار	آقای دکتر محسن کدیور	۵. نماینده تحصیلات تکمیلی

۱۰۵۳۹۴

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها/ رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و استناد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آیین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استناد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۶/۲۱

رئیس اختراعی

سپاسگزاری

با سپاس و تقدیر فراوان از:

راهنمایی‌های بی‌دریغ جناب آقای دکتر محمد سعیدی مهر

و مشاوره‌های ارزشمند جناب آقای دکتر سید محمد علی حجتی

و دیگر اساتید بزرگوار گروه فلسفه دانشگاه تربیت مدرس.

چکیده

در این رساله پس از نگاهی گذرا بر فلسفه وایتهد، مبانی الهیات پویشی به روایت هارتشورن مورد بررسی قرار گرفته است؛ آنگاه توصیفی که الهیات پویشی از خدا، اوصاف و رابطه او با جهان ارائه می‌دهد، بیان شده، رابطه فعال و دوسویه خداوند با جهان تبیین گشته است.

چارلز هارتشورن متکلم بزرگ قرن بیستم برآن است تا با ایجاد تحولاتی در باب اوصاف الهی از جمله علم و قدرت مطلق و با در نظر گرفتن دو طبیعت انتزاعی و عینی برای خداوند، مبانی الهیاتی نوینی برای ارتباط خداوند با جهان فراهم آورد. نقد و تحلیل این دیدگاه‌های الهیات پویشی از منظر حکمت متعالیه هدفی است که ما در این پژوهش در پی آن بوده‌ایم تا نشان دهیم آموزه‌ی تعالی الهی در فلسفه اسلامی تا چه اندازه با همه - در - خدایی هارتشورن سازگاری دارد و صفات ذات و صفات فعل خداوند در حکمت متعالیه تا چه حد با آرای هارتشورن تطابق‌پذیر خواهد بود.

کلیدواژه‌ها:

الهیات پویشی، دوقطبی بودن، همه - در - خدایی، همه‌خدایی، تعالی خداوند، صفات

خداوند، چارلز هارتشورن، آلفرد نورث وایتهد

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه
۵.....	فصل اول: کلیات
۶.....	۱-۱ تعریف مسئله
۸.....	۲-۱ سؤال‌ها تحقیق
۹.....	۳-۱ فرضیه‌ها
۱۱.....	۴-۱ منطق طرح بحث
۱۲.....	۵-۱ اهداف تحقیق
۱۳.....	۶-۱ روش انجام تحقیق
۱۴.....	۷-۱ دامنه تحقیق
۱۵.....	۸-۱ روش گردآوری اطلاعات
۱۶.....	۹-۱ سابقه بحث و نوآوری طرح
۱۷.....	فصل دوم: معرفی الهیات پویشی در وایتهد
۱۸.....	۱-۲ مقدمه
۱۹.....	۲-۲ نگاهی به الهیات پویشی
۲۱.....	۳-۲ اصول مبنایی متافیزیک در الهیات پویشی

- ۴-۲ مقایسه الهیات پویشی با الهیات کلاسیک مسیحی ۲۴
- ۱-۴-۲ قدرت خداوند ۲۴
- ۲-۴-۲ مبدأ دنیای ما ۲۷
- ۳-۴-۲ علم خداوند ۲۹
- ۴-۴-۲ توجیه مسئله شر ۳۰
- ۵-۲ وایتهد، پایه‌گذار فلسفه پویش ۳۳
- ۱-۵-۲ فلسفه پویش آلفرد نورث وایتهد ۳۳
- ۲-۵-۲ خداوند و رابطه خدا با جهان از دیدگاه وایتهد ۳۷
- فصل سوم: چارلز هارتشورن، توسعه‌گر فلسفه پویش ۴۲
- ۱-۳ معرفی چارلز هارتشورن ۴۳
- ۱-۱-۳ زندگی هارتشورن ۴۴
- ۲-۱-۳ روش چارلز هارتشورن در متافیزیک ۴۵
- ۲-۳ دیدگاه هارتشورن در مورد وجود و فعلیت خداوند (برهان وجودشناسی) ۴۹
- ۳-۳ رابطه خداوند با جهان ۵۴
- ۴-۳ نگاهی به صفات الهی از منظر چارلز هارتشورن ۵۷
- ۱-۴-۳ مطلقیت، فعلیت محض، ضرورت مطلق و بساطت محض ۵۹
- ۲-۴-۳ خلق از عدم، قدرت مطلق و غیر جسمانی بودن ۶۸
- ۳-۴-۳ نازمانمند بودن، تغییر ناپذیری و کمال مطلق ۷۲
- ۵-۳ اندیشه هارتشورن در باب کمال الهی ۷۴

فصل چهارم: تبیین دو مسئله دوقطبی بودن هویت الهی و

- همه - در - خدایی از دیدگاه چارلز هارتشورن ۷۸
- ۱-۴ دوقطبی بودن هویت الهی ۷۹
- ۲-۴ همه - در - خدایی ۸۳
- فصل پنجم: دیدگاه حکمت متعالیه دربارهٔ رابطه خداوند با جهان ۸۷
- ۱-۵ مقدمه ۸۸
- ۲-۵ حرکت جوهری ۸۹
- ۳-۵ براهین حرکت جوهری ۹۰
- ۱-۳-۵ علیت جواهر نسبت به اعراض ۹۰
- ۲-۳-۵ برهان مبتنی بر شأن ۹۱
- ۳-۳-۵ برهان مبتنی بر زمانمند بودن جواهر ۹۱
- ۴-۳-۵ برهان دیگر ۹۲
- ۴-۵ اشکالات وارد بر حرکت جوهری ۹۴
- ۵-۵ صفات الهی ۹۸
- ۶-۵ صفات ذات و صفات فعل الهی ۱۰۰
- ۱-۶-۵ صفات ذات، صفاتی که با ذات واجب الهی عینیت دارند ۱۰۰
- ۲-۶-۵ صفات فعل، صفاتی که زاید بر ذات واجب تعالی اند ۱۰۱
- ۷-۵ علم الهی ۱۰۵

۸۵ قدرت الهی ۱۰۸

فصل ششم: ارزیابی دیدگاه هارتشورن و مقایسه آن

با حکمت متعالیه ملاصدرا در باب رابطه خداوند با جهان ۱۱۰

۱-۶ مقدمه ۱۱۱

۲-۶ دو قطبی بودن هویت الهی و دیدگاه ملاصدرا ۱۱۱

۳-۶ همه - در - خدایی و نظر صدرالمتألهین ۱۱۳

۴-۶ مقایسه قدرت الهی در این دو مکتب ۱۱۷

۵-۶ رابطه خداوند با جهان: هارتشورن و صدرالمتألهین ۱۱۹

۶-۶ آزمون فرضیه‌ها ۱۲۱

۱-۶-۶ فرضیه نخست ۱۲۱

۲-۶-۶ فرضیه دوم ۱۲۲

۳-۶-۶ فرضیه سوم ۱۲۲

۱۲۵ فهرست منابع ۱۲۵

۱۲۹ چکیده انگلیسی ۱۲۹

مقدمه

مقدمه

سپاس پروردگاری را که آدمیان را به نعمت اندیشه بر دیگر مخلوقات برتری داد. و به نام خداوندی که حکیم است و حکمت را به هر کس که اراده‌اش اقتضا کند، خواهد بخشید؛ و چه باسعادت‌اند آنان که به حکمت دست می‌یابند؛ چه خیری فراوان شامل حالشان شده است.

پروردگارا بر من منت نهاده‌ای که این نعمت بزرگ را به من بخشیده‌ای که همواره و در همه حال در راه دانش اندوزی باشم و از قدم نهادن در این راه لذت برم و به آن عشق بورزم. در این راه پرپیچ و خم پیوسته پرسش‌هایی برایم به وجود می‌آید که به دنبال پاسخ‌گویی به آنها هستم. یکی از این پرسش‌ها چگونگی نگرش مکتب الهیات پویشی نسبت به خداوند و رابطه او با جهان بود. از چندی پیش به دنبال پاسخ به این پرسش بودم تا اینکه این پرسش را به عنوان موضوع پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد خویش برگزیدم.

به یاری خداوند توانستم در این مجال چند ماهه به امر تحقیق و مطالعه مشغول باشم و هم‌اکنون ماحصل چند ماه مطالعات فشرده خویش را ارائه می‌دهم.

عنوان این پایان‌نامه «بررسی دیدگاه الهیات پویشی به روایت چارلز هارتشورن در باب رابطه خداوند با جهان از منظر حکمیت متعالیه» است که گستره تحقیقی آن مشتمل بر دو حوزه فلسفه اسلامی و فلسفه غرب است.

مشکل اصلی در این تحقیق کمبود شدید منابع در حوزه فلسفه غرب بود؛ چه درباره آرا و اندیشه‌های وایتهد و چه در مورد نظرات چارلز هارتشورن.

در مورد وایتهد باید گفت با آنکه او شاید برای پویندگان راه فلسفه شناخته شده‌تر از چارلز هارتشورن است، اما کمتر منبعی به زبان فارسی در مورد اندیشه‌های این اندیشمند وجود دارد. بنابراین برای جمع‌آوری مطالب فصل دوم این پایان‌نامه، برآن شدم تا مقالات انگلیسی موجود در دایرة المعارف‌های فلسفی را ترجمه نمایم و مقالاتی را نیز از طریق پست الکترونیکی به‌دست آورم و همگی آنها را مورد ترجمه، بررسی و مطالعه قرار دهم.

در زمینه وایتهد کار مشکل بود اما نه مشکل‌تر از یافتن آثار هارتشورن. هیچ کتاب و یا مقاله فارسی یا حتی انگلیسی در ایران درباره چارلز هارتشورن وجود نداشت. حتی نام هارتشورن برای بسیاری از کسانی که فلسفه را مورد مطالعه قرار داده‌اند، ناآشنا بود.

به منظور دستیابی به منابع، از طریق پست الکترونیکی مقالاتی را که در مورد آرا و اندیشه‌های چارلز هارتشورن بود، مورد مطالعه قرار دادم و با نویسندگان آنها و یا مؤسساتی که بر روی آرای چارلز هارتشورن کار می‌کردند، مکاتبه نمودم. از جمله افرادی که در مورد چارلز هارتشورن و اندیشه‌های او بررسی و مطالعاتی داشته‌اند، پروفیسور دامبروفسکی بود که مقالات او کمک شایانی به تهیه این پژوهش نمود. برخی

از کسانی هم که با آنها مکاتبه شد، متأسفانه پاسخ درخوری به درخواست اینجانب ندادند.

البته باید به این نکته نیز اشاره کنم که در خلال این مدت سفری اضطراری نیز برای چندین ماه به کشور روسیه سفید داشتم که در آنجا نیز مکاتبات خویش را پی گرفتم و کتابخانه‌های بلاروس را نیز جست‌وجو کردم ولی هرچه بیشتر گشتم، کمتر یافتم. در کنار این جست‌وجوها و مکاتبات، دو کتاب از کتاب‌های هارتشورن را نیز از طریق سفارش مدرک به کتابخانه LD انگلستان تهیه نمودم. اما مشکل به اینجا ختم نمی‌شد. پس از تهیه منابع با مشکل بزرگ‌تری روبه‌رو بودم و آن ترجمه و فهم این آثار بود. به این منظور همه مقالاتی که جمع‌آوری شده بود، و در مورد آن دو کتاب نیز قسمت‌هایی از آنها که با موضوع بحث این پژوهش در ارتباط بودند، ترجمه شدند. پس از آن با مراجعه به اساتید و افرادی که هم به زبان انگلیسی و هم به فلسفه تسلط داشتند، به تصحیح ترجمه‌ها و فهم دقیق عبارات مقالات و کتب پرداختم و در پایان نیز آنچه که جمع‌آوری شده بود، در قالب این پژوهش فصل‌بندی کردم.

با امید به آنکه این پژوهش توانسته باشد راهگشای کلیه علاقمندان به فلسفه باشد و آرا و اندیشه‌های چارلز هارتشورن و فلسفه پویشی او را هرچه بیشتر تشریح کرده باشد. در پایان مجدداً از زحمات بی‌دریغ اساتید راهنما و مشاورم بی‌نهایت سپاسگزاری کرده، تلاش‌های پدر فرزانه و بزرگوارم را نیز که در این راه پیوسته یاری‌ام نمود، ارج می‌نهم.

و من الله التوفیق

فصل اول

کلیات

۱-۱ تعریف مساله

قرن بیستم شاهد ظهور نظامهای الهیاتی نوین در حوزه الهیات مسیحی بوده است که یکی از مهمترین آنها الهیات پویشی است. الهیات پویشی عمدتاً مدیون ریاضی دان و فیلسوف بزرگ قرن بیستم آلفرد نورث وایتهد است. وایتهد متافیزیک مبتنی بر ایده ثبوت را رد کرد و این اندیشه را پروراند که واقعیت چیزی جز پویش نیست. وایتهد در نظام فلسفی خود چندان به خدا پرداخت ولی پس از او چارلز هارتشورن که برخی او را بزرگترین متکلم قرن بیستم دانسته‌اند، مبانی فلسفه وایتهد را وارد نظام الهیاتی خود ساخت.

توصیفی که الهیات پویشی از خدا، اوصاف و رابطه او با جهان می‌دهد با دیدگاه سنتی مسیحی و فلسفه اسلامی تفاوت‌هایی دارد؛ چرا که الهیات پویشی برای آنکه رابطه فعال و دو سویه خداوند با جهان را تبیین کند، با ایجاد تحولاتی در باب اوصاف الهی (از جمله علم مطلق، قدرت مطلق و غیره) می‌کوشد مبانی الهیاتی جدیدی برای ارتباط خداوند با جهان فراهم آورد.

در الهیات پویشی برای خداوند دو قطب در نظر گرفته میشود وایتهد این دو قطب را قطبهای ذهنی و فیزیکی خداوند معرفی می‌کند. هارتشورن این دو قطب را طبیعت انتزاعی و طبیعت عینی و خارجی خداوند می‌نامد و بر این است که خدا در طبیعت

انتزاعی خود ضروری و در طبیعت عینی و خارجی ممکن است. همچنین خدا را در طبیعت انتزاعی قائم به ذات و در طبیعت عینی غیر قائم به ذات و وابسته می‌داند؛ به این معنا که آنچه مخلوقات انجام می‌دهند، واکنشها، احساسات و زندگی الهی را تحت تاثیر قرار می‌دهد.

هارتشورن معتقد است خداوند به واسطه عشق و علم خویش جهان را درون خود جای میدهد. این امر نشانگر ادراک و آگاهی کامل خداوند نسبت به جهان است. او چنین نگرشی را نسبت به خداوند با واژه همه - در - خدایی بیان می‌دارد.

در این تحقیق بر آنیم تا پس از نگاهی گذرا بر فلسفه وایتهد، مبانی الهیات پویشی به روایت هارتشورن را تبیین و بررسی نمائیم؛ آنگاه این دیدگاه را از منظر حکمت متعالیه نقد و تحلیل خواهیم کرد. نشان خواهیم داد دو قطبی بودن هویت الهی تا چه اندازه با آموزه تعالی الهی در فلسفه اسلامی سازگاری دارد و همه - در - خدایی در حکمت متعالیه چگونه ارزیابی خواهد شد. همچنین این مسئله را نیز خاطر نشان خواهیم کرد که صفات ذات و صفات فعل خداوند در حکمت متعالیه تا چه حد با آنچه هارتشورن مطرح کرده است، تطابق پذیری دارد.

۲-۱ سوالات تحقیق

با توجه به تعریف مساله سوالات اصلی این تحقیق به شرح ذیل قابل طرح می‌باشند:

۱- دیدگاه الهیات پویشی به روایت هارتشورن مبنی بر دو قطبی بودن هویت الهی تا

چه اندازه با آموزه تعالی و تنزه الهی در فلسفه اسلامی سازگاری دارد؟

۲- ایده همه - در- خدایی هارتشورن در حکمت متعالیه چگونه ارزیابی خواهد شد؟

۳- نقطه قوت و نقطه ضعف الهیات پویشی در بحث ارتباط خداوند با جهان

چیست؟

۳-۱ فرضیه‌ها

متناظر با سوالهای مطرح شده، فرضیه‌های زیر قابل ارائه است:

۱- بر اساس مبانی حکمت متعالیه ملا صدرا، ایده دو قطبی بودن هویت الهی نمیتواند اعتقاد به تعالی و تنزه الهی را تامین کند؛ چرا که در این ایده هارتشورن برای خداوند دو قطب در نظر میگیرد. گذشته از اینکه خود این مساله بساطت ذات الهی را در فلسفه صدرا خدشه دار می‌کند، حتی اگر بتوان میان قطب انتزاعی که هارتشورن برای خداوند معرفی کرده است با اندیشه ملا صدرا قرابت و نزدیکی برقرار کرد، در قطب عینی و خارجی چنین چیزی نا ممکن می‌نماید؛ زیرا درست است که در قطب انتزاعی خدای هارتشورن ضروری و لا یتغیر است اما در قطب عینی و خارجی، ممکن، غیر قائم به ذات و داخل در جریان پویش و تغییر است که این امر با آموزه‌های فلسفه ملا صدرا در تباین است. در فلسفه ملا صدرا خداوند بسیط، محض، قائم به ذات و منزّه از هر گونه تغیرو تبدل می‌باشد.

۲- ایده همه - در - خدایی هارتشورن با دیدگاه ملا صدرا در حکمت متعالیه نا سازگار است؛ زیرا در حکمت متعالیه خداوند در عین احاطه قیومی بر جهان، از اینکه حال در چیزی یا محل آن باشد، منزّه است اما هارتشورن در این ایده خود حقیقتاً هر چیزی را درون خداوند می‌داند.

۳- نقطه قوت الهیات پویشی هارتشورن تلاش این نظام الهیاتی برای یافتن اصول فلسفی لازم برای تبیین ارتباط فعال و همدلانه خداوند با جهان است و نقطه ضعف آن عدم توفیق در ارائه تصویری سازگار از تعالی خداوند و ارتباط او با جهان.